

## מרכז, פריפריה ותחלופת העתים — פרספקטיבה אישית

### חגי ארליך

כיוון שמערכת ג'מאעה ביקשה ממני לכתוב בקצרה על הנושא שלעיל, אני מרשה לעצמי לדון בנושא 'מרכז ופריפריה' מנקודת המבט של חיי האקדמיים בחמישים השנים האחרונות.

בבחרותי, בהיותי סטודנט באוניברסיטת תל אביב, הייתה תמונת המרכז והפריפריה במזרח התיכון ברורה לכולנו, בישראל לפחות. משלהי שנות החמישים של המאה העשרים שכנה לדידנו ליבת ההיסטוריה האזורית בקהיר ובדמשק, ורוחה הייתה המהפכנות הפאן-ערבית החילונית והסוציאליסטית. לימודי המזרח התיכון באותה עת הלכו ו'השתחררו' ממשעני הקלאסיקה האסלאמית, וגם העיסוק באימפריה העוסמאנית ובמורשתה נדחק לשוליים. הספרות המחקרית שנכתבה באותה עת עסקה ב'עולם הערבי', ואף צבעה לאחור את ההיסטוריה בצבעים האלה. ה'פריפריה' בשנים ההן הייתה המרחב הלא-ערבי. ה'פריפריה' היה גם המונח האסטרטגי הרשמי בישראל לגבי אותו מרחב. מאז 1958-1959 חתרה ישראל להנהיג את 'ברית הפריפריה' מול הערביות המתאחדות, ברית שקיוותה לבנות עם תורכיה, עם איראן ועם אתיופיה. תזכורת זאת יכולה להמחיש את התמורות במושגים — איראן ותורכיה כבר מזמן אינן פריפריה במזרח התיכון. אף שבשנות השישים נראה היה לכולנו שאנו עומדים בפני עולם ערבי מאיים ומתעצם, שררה בקמפוסים גם מידה של אופטימיות. הערביות דיברה במושגים לאומיים מודרניים ואף סוציאליסטיים, שכמה מהם היו משותפים בעיקרון לאוצר מושגינו שלנו, אף על פי שלמעשה היא הייתה עוינת.

בראשית שנות השבעים, בתום לימודי התואר השני באוניברסיטה העברית, אחרי שהתמקדתי בהיסטוריה של הסטודנטים במצרים בהנחייתו של ד"ר גבריאל בר, יצאתי ללונדון כדי להתמחות בתולדותיה של ארץ הפריפריה השלישית — אתיופיה. אתיופיה שוכנת באפריקה — בירתה היא בירת היבשת, והארץ שייכת לליבתה ההיסטורית של אפריקה מכול בחינה שהיא — אולם אתיופיה היא גם פריפריה של המזרח התיכון. תושביה הנוצרים הם נוצרים מזרחים וקשורים למצרים ותושביה המוסלמים קשורים לחצי האי ערב, לשונותיה שמיות ותולדותיה מראשיתן בעת העתיקה ועד עתה סובבות סביב ים סוף ונהר הנילוס. והנה, גם במחקריי על ארץ הפריפריה הזאת בחרתי לצאת מן המרכז לאזור שנחשב באותה העת פריפריאלי — מרכזה הקיסרי של אתיופיה בעת החדשה שכן באזור אדיס אבבה ובתרכות הפוליטית של דוכרי השפה האמהרית, אך אני בחרתי לעסוק בפרשה הקשורה במחוז תיגרה שבצפון ובתולדות אחד ממעצבי

ההיסטוריה שהובילה לקריסת המחוז הזה וברחיקתו לשוליים. בשנים 1970-1973, כשכתבתי את עבודת הדוקטור שלי על ראס אלולה (1847-1897), עסקתי בהיסטוריה ששליטי המרכז הקיסרי האמהרי של הילה-סלאסה השכיחו בכוננת מכון.

בארבעים השנים שחלפו מאז חקרתי את אתיופיה על מערכתיה הפנימיות ואת יחסיה עם מדינות המזרח התיכון. בתוך כך חזרתי לחקור את תפקיד הסטודנטים בהיסטוריה של מצרים, ולכתוב בשביל האוניברסיטה הפתוחה ספרי מבוא על תולדותיו של המזרח התיכון כולו בעת החדשה. הניסיון להקיף את תולדות המרחב הזה על שלל חברותיו ומסגרותיו המקומיות, לימדני שוב ושוב עד כמה מתעתעת יכולה להיות תפיסה מקובעת בשאלה מה מרכזי ומה פריפריאלי. כך גם למדתי מהתמורות שחלו בתחומים המסוימים שחקרתי.

ראשית, תיגרה, המחוז המוכה, השולי, הנידח והפריפריאלי באתיופיה התאושש והיה לחלוץ האופוזיציה שלחמה נגד משטרו הקומוניסטי של הרודן מנגיסטו הילה-מארים (1974-1991), משטר שהביא את הצנטראליזם האמהארי לשיא דורסנותו. גיבור עבודת הדוקטור שלי, ראס אלולה, נחלץ מהשכחתו. הוא נהיה מופת ומקור השראה לדור צעיר של בני תיגרה, דור שהקים חזית שחרור כל-אתיופית שמיגרה את רודנות מנגיסטו. מאז 1991 ועד היום הפכו בני תיגרה למנהיגיה של אתיופיה כולה. אמנם אדים אבבה נשארה הברירה, אך הם כוננו מערכת פדראלית ביזורית ובה תשע מדינות אתניות. באתיופיה כולה השתנתה הדיאלקטיקה בין מרכז לפריפריה לחלוטין, ומי שהיו בני השוליים נותרו עד עתה מנהיגי התמורה.

שנית, באותה העת חלו תמורות אחרות במזרח התיכון ששינו אף הן את מפת מרכזי הכובד האזוריים. מכלול סיבות, ובהן עליית האסלאם הפוליטי במקום הערכיות החילונית, החלישו את מרכזיות מצרים והסיטו את אורות הכמה לכיוונם של איראן והמפרץ הפרסי. תמורות חברתיות, רעיוניות ואחרות בתורכיה שבו והחזירו גם אותה ממעמד של מדינה 'פריפריאלית' למעמד של שחקן ראשי באזור. תמורות גלובאליות נוספות, החל בתמורות בכלכלה וכלה בתמורות בתקשורת האלקטרונית, קירבו את העולם כולו להוויית הכפר הגלובאלי, והמושגים 'מרכז' ו'שוליים' היטשטשו כמעט בכל תחום. הכול נהיה מרכזי, והכול נקשר עם הכול בתלות הדדית הולכת וגוברת. מחקרי האחרון על המרחב המזרח-תיכוני עסק בדור הצעיר ובתפקידו בפוליטיקה של המאה העשרים. כשחזרתי לנושא זה לפני שלוש שנים היה נדמה לי שאני מנסה להפיח רוח חיים בעניין שולי. מהומות של נוער משכיל כמעט ונעלמו מהמרחב הערבי מאז שנות השבעים, אך הנה, בעודי מסכם פרק על הצֶבֶר התסכולים ותחושות אין האונים בקרב הצעירים הערבים בעשור הראשון של המאה שלנו, פרץ 'האביב הערבי' והחזיר את המרי שלהם ללב ההיסטוריה. לא רק הגבולות בין המרכז והפריפריה היטשטשו בימינו, גם קצבן ההולך וגובר של התמורות משנה במהירות זירות ומוקדים. 'המזרח

התיכון' – מושג שגיבשנו בתודעתנו וראינו בו בעיקר מערכת אסטרטגית הסובבת סביב ציר העימות הישראלי-ערבי, כבר מזמן איננו כזה. מדינות האזור, שזה כמה דורות שלטו בהן שליטי-על, עומדות בפני הגדרות מחודשות של מערכותיהן כמעט בכל מובן. אנו נדרשים לחשוב מחדש ולהתמודד עם אתגרים חדשים דרך קבע, לבחון את מושגינו הבסיסיים ולבדוק את הרלוונטיות שלהם בעולם משתנה ללא הרף; אנו נדרשים 'לצאת מן הקופסה' לא פחות משאנו נדרשים לחשוב בתוכה.

דברים אלו מוליכים אותי בסיכום גם למסקנה ועצה. מלומדים צעירים המבקשים להפוך להיסטוריונים של המזרח התיכון (או של כל מרחב אחר) ייטיבו לעשות אם לא יקדישו את כל תשומותיהם לאורך הקריירה לנושא אחד, או למרכז התעניינות אחד. מניסיון חיי למדתי כמה מעשיר לימוד נתיב היסטורי אחד את הבנתו של משנהו. גם הדומה וגם השונה יוצרים פרספקטיבות חדשות וחיוניות. עולמנו נעשה לעולם רב-מרכזי, ורצוי להיות תלמיד וחוקר של שני מרכזים לפחות. כשם שתחלופת העתים יוצרת זוויות ראייה חדשות, כך חשיבה השוואתית על כמה זירות תורמת להבנתה של כל אחת מהן. לאורכו של המסלול האקדמי כדאי גם כדאי למצוא איזון בין למדנות מעמיקה לרוחב אופקים.